

OSMANLI İSTANBUL'UNDA KÖLELER

NİDA NEBAHAT NALÇACI*

Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz coğrafyasındaki pek çok devlet gibi kamu kölesi tutan bir devlettir. İstanbul ise, Bizans İmparatorluğu'ndan itibaren köle statüsündeki insanları barındıran bir şehirdir. Hane hizmeti için kullanılan kölelerin yanında kamu hizmeti için tutulan köleler de şehrin sosyal yapısının bir parçasıydı. Örneğin, seçkin esirler bir fidye ödemesi karşılığında serbest bırakılırken, askerler köle olarak kullanılırdı.

Şehrin Türklerin idaresine geçmesinden sonra, şehirdeki köle nüfusu varlığını korudu. Osmanlı Devleti'nin en kalabalık şehri olan başkent, devlet sanayisinin merkezi olarak en çok kölenin yaşadığı şehirdi. Köle nüfus, özel köle ve kamu kölesi olarak ikiye ayrılıyordu. Özel köleler, esir pazarından bedeli ödenerek temin edilen, hanelerde çalıştırılan ve yaşayan kölelerdi. Çeşitli şekillerde esir olarak yolu İstanbul'a düşen, sahiplerinin evinde ya da işyerinde hizmet gören bu insanlar genellikle toplumunun içine karışırdı. Bu köleler genellikle ev içinde tutulup çalıştırıldıkları için vergileri övendikten sonra kendilerine dair tutulan kayıtlar neredeyse yoktur. Sultanın payı olarak ayrılan esirler ise şehre getirilmelerinden itibaren devletin kontrolünde kalmışlardır.

Esir tedariki, Osmanlı Devleti'nin üzerinde itina ile durduğu, bunun için lojistik ve mali ağ kurduğu bir sistemdi. Devlet teşekküllerinde istihdam edilmek üzere yakalanması istenen, çalıştırmaya müsait savaş esirleri kara ya da deniz yoluyla, kuzeyden, güneyden ya da batıdan sürekli getirilerek esir olarak temin ediliyordu. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış devletin valilerinin, komutanlarının, kaptanlarının vb. sorumluluklarından biri de elde ettikleri esirlerden sultanın payına düşen ve "yarar" olanları başkente göndermekti. Devlet görevlilerinin en üst seviyedeki kişisi olan sadrazamın bile yükümlülükleri arasında sefer sırasında elde ettiği esirleri listeleyip başkente göndermek vardı. Uzun yıllar devam

eden bu sistemin yanı sıra, Afrika'dan, Kafkaslar'dan ve Kuzey steplerinden getirilip esir pazarlarında satılmak suretiyle faal olan köle ticareti de, başkente esir kaynağı sağlamak için kullanılmıştır. Savaş ve akınların azalmasıyla, köle ticareti, esir tedarikinde tek yol hâline gelmiştir.

İstanbul'a getirilen savaş esirleri Tersane Eminliği'ne teslim edilirdi. Burada tutulan listelerde, gelen kafilenin nereden ve kim tarafından gönderildiği, kaç kişi olduğu belirtilirdi. Günümüze kadar ulaşabilen bu listelerin ilk örnekleri genellikle sadece toplam sayıyı ve esirlerin isimlerini barındırmaktadır. Zamanla bu isimlerin nereden geldiği ve fiziksel özellikleri de defterlere kaydedilmiş, bir esirin bir belgede kapladığı yer biraz daha genişlemiştir. Tersane-i Âmire'ye teslim edilen esirlerin, daha sonra kürekçi, terzi, dülger, halatçı vs. olarak istihdam edileceği belirlenir, isim ve eşkâllerinin kaydedildiği kısmın üstüne tek kelime ile not edilirdi. Özel kölelerin kaydı ise Gümrük Eminliği'nde tutulurdu. Gümrük bedeli ödenen köleler köle pazarına yönlendirilirdi.

Şehre getirilen esirler, barış anlaşması yapıldığında mübadeleye hazır olmaları için genellikle bir arada tutuluyorlardı. Ne var ki, birçoğu barış imzalanıncaya kadar özel kişilerin eline geçmiş oluyordu. Böyle zamanlarda, şayet esirler muhtelif yerlere dağılmışsa, devlet bu esirlerin sahiplerinden toplanması koşuluyla genel bir emir çıkararak kısmi bir tazminat teklifinde bulunuyordu. Kural olarak, artık Müslüman olmuş bir esir asla iade edilmezdi. Devletin elindeki savaş tutsaklarının serbest bırakılması, tutsaklar Hristiyan kaldıkları sürece bir sorun oluşturmuyordu. Esirler bazen de paşa hanelerinde hizmetli olarak çalıştırılıyorlardı. Devlet, bu çeşitli suistimalleri engellemeye çalışıyor, mübadele edilme ihtimali olan esirlerin dağılmadan bir arada kalmasına özen gösteriyor, mübadele tarihine değin bu esirlerin hoş tutulmasını istiyordu.

* Araştırmacı-Yazar

1- Avratpazarı olarak bilinen İstanbul köle pazarı (Allom)

Yoğunluk olarak Tersane bölgesinde tutulan ve çalıştırılan bu esirlerin neredeyse tamamı Avrupalı Hristiyan devletlerin vatandaşı idi. Nadiren de olsa başka milletlerden insanları sultanın kölesi olarak görmek mümkündü. Özellikle doğu seferleri esnasında ya da sonrasında Tersane Zindanı'nda İranlı ya da Kuzey Afrikalı esirler bulunabiliyordu. Yahut isyan eden bir bölgenin köleleştirilmiş halkından bir Osmanlı vatandaşını da mirî esirler arasında görmek mümkündü. Karadeniz'in kuzeyindeki halklardan tutulan köleler de genellikle köle ticareti ile şehre getiriliyordu.

İstanbul'a gönderilen her meslek grubundan, her yaştan ve her cinsten esirler bazen de devlet teşekküllerindeki ihtiyacı karşılayacak şekilde seçilerek gönderilirdi. Eyalet ve sancak yöneticileri tarafından merkeze gönderilip, Tersane Eminliği'ne teslim edilen bu insanlar sorgudan geçirilir, istihdam edilecekleri iş, isimlerinin üstüne kaydedilirdi.

Kışın Tersane'de, yazın kalyonlarda barındırılan esirlerin mevacib ya da eşkâl kayıtları vasıtasıyla listesi tutulmaktaydı. Eşkâl defterlerinde isim kayıtlarını görmek normal olsa da mevacib defterlerinde nefer sayısı, kişi başına düşen günlük miktarını belirlemek için belirtilirdi. Kürekçi mirî esirlerden ve mücrimlerden Donanmayı

Hümayun gemilerine gönderilenlerle Tersane'de sağ ya da hasta olanların ve sakat kalanların sayısı düzenli olarak tutulurdu. Devlet hizmetinde istihdam edilen esirlerin sayısı ve nitelikleri bilinirdi.

Esirler genelde toplu hâlde tutuldukları için fark edilmeleri kolaydı. Şehrin her yanında, mirî esirlerle karşılaşmak mümkündü. Sarayın, Tersane'nin, Tophane'nin çevresinde, yeni yapılan bir vezir sarayı inşaatında, çarşıda karşılaşılan bu esirlerin ne iş üzere oldukları ve şehirdeki durumları, kıyafetlerinden, eğer bağlı iseler zincirlerinden, baratalarından hemen anlaşılırdı.

Şehre yabancı olan bu insanların toplumla çok içli dışlı olması, Müslüman ahaliyle yakınlaşması pek istenmezdi. Dahası, Hristiyan bir esirin Müslüman olması yapıda meydana gelecek bir iş gücü kaybı olduğu için pek tercih edilmezdi. Mirî esirler sokak hayatı ile, İstanbul halkı ile ancak ihtiyaçlarını gidermek için çarşıya çıkınca ya da çalıştırılmak üzere yönlendirilecekleri mahalle götürülürken bir araya gelirdi. Fakat bu durum her zaman mesafeli ve kısa süreli olurdu. Esirler ya esnaftan bir şey satın aldığında ya da hayırsever bir İstanbullu bu zavallıların fidyesi için sadaka verdiğiğinde bahsi geçen kısıtlı iletişim meydana gelirdi.

2- Köle olarak saraya alınan hadım ağa ve cariye (Castellan)

Hane kölelerinin ise durumları oldukça farklıydı. Sahipleriyle yaşayıp onların hizmetini gören köleler çoğu zaman topluma karışırdı. Köleler, hizmet ettikleri hanelerin mahremiyet sınırları içerisinde yaşamlarını sürdürür, çoğunlukla Müslümanlaşıp ve hayatlarını Müslüman olarak tamamlarlardı. Özel köle olarak İstanbul'da yaşayan bu insanlar ancak miras yahut azatlık davalarında tekrar ortaya çıkarlardı.

İstanbul'daki köle nüfusu statik olmamakla birlikte çeşitli kaynaklar yardımıyla tahmin edilebilmektedir. Bu kaynakların en düzenli bilgi aktaranları şüphesiz Venedik elçilerinin raporlarıdır. Halil İnalçık, bu raporlar vasıtasıyla İstanbul'daki kölelerin, savaş esirlerinin ve devşirmelerin toplam nüfusunun 1568 yılında 60.000'i, 1609 yılında 100.000'i bulduğunu kaydeder. Bu rakamlar abartılı kabul edilmekle birlikte savaş esirleri ise bu sayının çok daha altında bir nüfusa sahipti. Öyle ki, kamu teşekkülündeki esir iş gücü açığı kimi zaman köle pazarından satın alınan köleler ile kapatılırdı. Rinaldo Marmara, naklettiği dört metin üzerinden 1583 yılında 4.000 esir, 1592 yılında 2.000-4.000 esir, 1664 yılında

2.000 esir ve 1695 senesinde 3.000 esir bulunduğunu kaydeder. Bu insanların çoğunluğu sultanın kulu olmakla birlikte devlet adamları da pek çok köle tutmaktaydı. Örneğin, I. Süleyman'ın vezirlerinden İskender Çelebi'nin 6.000-7.000 kölesi olduğu rivayet edilir. Kış mevsiminde sefere çıkılmadığı için Tersane Zindanı içinde her milletten yaklaşık 2.000 Hristiyan esir bulunduğu, diğer 1.500 esirin ise ya Rodos kadirgalarında sefere çıktığı, ya İstanbul'daki yapı çalışmaları için taş taşıdığı ya da kentteki diğer zindanlarda tutulduğu da belirtilir.

Bizans İstanbul'unda Pera'daki bir zindanda tutulan mirî esirler, Osmanlı İstanbul'unda *banyol* denilen Tersane Zindanı'nda kalmaktaydı. Esirler, burada iş gücü ihtiyacını zorla çalıştırılarak karşılayan diğer bir grupla, mücrimlerle kalırlardı. Şehrin başka yerlerinde de zindanlar vardı fakat esirleri Tersane'nin yakınındaki bu zindandan her gün çalışacakları atöyelere ve kalyonlara götürmek daha kolaydı. Burada marangozlar, kalafatçılar, sandal küreği yapanlar, çanak-çömlek yapanlar, halatçılar gibi kadirga yapımında çalışan tüm esirler gündüzleri işe koşturulurlardı. Savaş hâlinde olunan ülkelerin askerî ya da yönetici sınıfına ait olan ve diplomatik sebeplerle her an işe yarayacak esirler ise bu türlü günlük işlere gönderilmedikleri için Rumelihisarı, Yedikule gibi merkezden daha uzak, sürekli nakledilmeleri gerekmeyen yerlerde barındırılırlardı.

Esirlerin giydiği kıyafet de onların kimliğini ilk bakışta anlamak için önemliydi ve bu yüzden esirler tek tip giyinirlerdi. Esir edilmeden evvel giydikleri kıyafetler değiştirilirdi. Tıpkı İtalyan kadirgalarında olduğu gibi gönüllülerin bıyıklı olması, pranga mahkûmlarının ise hem suratlarının hem kafalarının tıraşlı olması ve kölelerin kafalarının tepesinde bir tutam saç bulundurmaları emredilmişti.

İstanbul'un köle nüfusunun en önemli işaretlerinden biri de köle pazarıydı. Girit ile birlikte bölgenin en önemli köle pazarlarından biri olan İstanbul köle pazarı Bizans devrinde, Kapalıçarşı yakınlarındaydı. Osmanlı İstanbul'unun ilk köle pazarı ise Haseki semtinde kurulmuştu. Fakat zamanla tekrar Bedesten yakınlarına gelen pazar, XVII. yüzyıldan itibaren Kapalıçarşı ile Nuruosmaniye arasında yer alan ve Tavukpazarı adıyla anılan alanda faaliyet göstermiştir.

Esir alayları İstanbul'da gündelik hayatın alışılmış görüntülerinden biri idi. Galibiyetle sonuçlanan gazaların ardından zaferi tescil eden en kuvvetli deliller, şehrin içinde yer yer dolaştırıldıktan sonra hükümdara sunulan bu esirlerdi. Özellikle yabancı elçilerin ve delegelerin bulunduğu konutların önünden geçirilen

alay bir yandan diplomatik görüşmeler için psikolojik altyapı malzemelerinden birini teşkil ederken, diğer yandan da ordu savaş hâlindeyken toplumun moral ve motivasyonunu yüksek tutmak amacıyla dolaştırılırdı. Boyunlarına geçirilen demir halkalarla ve onlara takılı zincirlerle birbirlerine bağlanmış olarak, çoğunlukla üzerlerindeki savaşçı kıyafetleriyle peş peşe yürütülen bu insanlar İstanbulluların görmeye alışkın olduğu bir manzara arz ediyordu.

Özel kölelerin istihdam şekilleri muğlak ve kayıt dışı olsa da kamu köleleri genellikle gemilerde kürekçi olarak; Tersane'de ise gemi yapımında çalıştırılıyorlardı. Forsalık gibi zor şartlarda çalıştırılan esirlerin yaşam standartları diğerlerine ve özel kölelerinkine göre çok daha düşüktü ve bu gruptaki esirler arasında ölüm oranı oldukça yüksekti.

Tarım, dokuma, madencilik ve inşaat işlerinde çalıştırılan esirlerin bir kısmı da, Enderun talebesi, ehl-i hıref çırağı ya da diloğlanı (tercüman) olarak istihdam edilirdi. Bunlar, bir zamanlar İstanbul'un toplumsal katmanları arasında yer alan köle nüfusunun en dikkat çekici kesimiydi. Osmanlı sarayı tarih boyunca esir emeğinin değerlendirildiği önemli bir çalışma yeri olmuştur. Sarayda çalışmak, diğer istihdam alanlarıyla karşılaştırıldığında esirler için de olumlu olup çalışma ve yaşam standartları açısından daha fazla imkân sunmaktaydı. Osmanlı sarayı, aynı zamanda İstanbul'da kamu kölesi olarak kadınların varlık gösterdiği tek mecra idi.

Hane kölelerinin azat edilme şansı, kamu kölelerine göre daha fazlaydı. Efendisiyle olan iletişimi kölenin özgürleşme ihtimalini, toplumda zaman içinde belirlenmiş birtakım kurallar da özgürlük zamanını belirlerdi. Köle, efendisiyle *mükâtebe* denilen bir antlaşmaya yapardı. Buna göre, efendisine antlaşmada belirlenen süre kadar hizmet ettiği takdirde köle, kadı tasdikli azatlık belgesine kavuşurdu. Bu yöntemle köle sahibi de köleye ödediği bedeli geri kazanmış olurdu.

Kamu köleleri için de benzer bir uygulama mevcut olsa da pek yaygın değildi. Köle azadı ile kazanç değil, aksine iş gücü kaybı yaşayacak sistem, bu uygulamaya genellikle yaşlı esirler söz konusu olunca sıcak bakardı.

Hürriyetine kavuşan kölelerin bir kısmı kendi ülkelerine geri dönerken, bir kısmı da İstanbul'da kalıp köleyken edindikleri mesleklerini hür bir Osmanlı vatandaşı olarak ifa ederlerdi. Özellikle gemi yapımında uzmanlaşan Avrupalı mirî üseranın, özgürlüklerine kavuştuktan sonra Latin cemaatine karışıp Pera'da ikamet etmeye başladıkları bilinmektedir. Bir kısmı ise, İslamiyet'i seçerek şehirde yaşamlarını sürdürüyordu.

Bizans devrinden beri İstanbul'da toplumsal katmanlardan birini oluşturan köle nüfusu, çeşitli yasaklarla köleliğin kademeli olarak kaldırılmasıyla giderek azalsa da, imparatorluğun sonuna kadar varlık göstermiştir.

KAYNAKLAR

- Anderson, Glaire D., "Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries C.E.)", *Medieval Encounters*, 2009, c. 15, s. 86-113.
- Bono, Salvatore, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, çev. Betül Parlak, İstanbul 2005.
- Bostan, İdris, "Osmanlı Donanması'nda Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defterleri", *TD*, 2002, sy. 37, s. 59-61.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, Ankara 1992.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1990.
- Dursteler, Eric, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore 2006.
- Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, İstanbul 1998.
- Erdem, Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul 2004.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyası ve Gündelik Yaşam*, İstanbul 1998.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.
- İnalçık, Halil, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, ed. Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun ve Béla K. Király, Brooklyn 1979, s. 25-43.
- İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *TED*, 1982, sy.12, s. 203-248.
- Kanunî Devrinde İstanbul*, çev. Fuad Carım, İstanbul 1964.
- Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, İstanbul 2008.
- Marmara, Rinaldo, *İstanbul Deniz Zindanı 1740*, İstanbul 2005.
- Nalçacı, Nida Nebahat, "Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Origo, Iris, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Speculum*, 1955, c. 30, sy. 3, s. 321- 366.
- Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, ed. Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004.
- Seidel, Friedrich, *Sultanın Zindanında*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2010.
- Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğu'sunda Kölelik Bağları*, İstanbul 2010.